Περιβαλλοντικά Δικαιώματα:
Μια Εισαγωγή στο Παγκόσμιο Δίκαιο και την Πολιτική

Έλσα Τσιουμάνη

HUMAN RIGHTS AND THE ENVIRONMENT
IN THE EU // TOWARDS AN INCLUSIVE DEBATE

TIESS
TRANSDISCIPLINARY INSTITUTE FOR ENVIRONMENTAL AND SOCIAL STUDIES

ΕΛΣΑ ΤΣΙΟΥΜΑΝΗ

Μεταδιδακτορική υπότροφος Marie-Curie, Πανεπιστήμιο του Τρέντο

Ερευνητικό άρθρο για το έργο «Ανθρώπινα δικαιώματα και περιβάλλον στην ΕΕ. Προς έναν περιεκτικό διάλογο» το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα Erasmus+, Jean Monnet

Εισαγωγή

Αυτό το εισαγωγικό δοκίμιο παρακολουθεί τη γέννηση και εξέλιξη των περιβαλλοντικών δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, παρέχοντας ένα στιγμιότυπο των νομικών και πολιτικών εξελίξεων σε διεθνές, περιφερειακό, και εθνικό επίπεδο. Ξεκινάω από ορισμένες αναγκαίες εννοιολογήσεις: τί εννοούμε με τον όρο περιβαλλοντικά δικαιώματα, πώς μπορούν να συνδεθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και την προστασία του περιβάλλοντος στο δίκαιο και την πολιτική, ποιά είναι η φύση, το περιεχόμενο, και η εμβέλειά τους. Στη συνέχεια, ακολουθώ μια ιστορική προσέγγιση για να διερευνήσω την εξέλιξη της σχέσης μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος, από τη Διάσκεψη του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) για το Ανθρώπινο Περιβάλλον του 1972 έως το ψήφισμα του Ο.Η.Ε. του 2021 για το δικαίωμα σε ένα καθαρό, υγιές και βιώσιμο περιβάλλον, και την έκρηξη των κλιματικών προσφυγών σε όλο τον κόσμο.

Ένας μεγάλος όγκος βιβλιογραφίας έχει διερευνήσει τις διασυνδέσεις μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος. Το παρόν δοκίμιο παρέχει μια πολύ γενική επισκόπηση του τομέα, επισημαίνοντας τα σχετικά νομικά μέσα, τις πολιτικές εξελίξεις, και τη νομολογία από το διεθνές έως το εθνικό επίπεδο, και κατευθύνει τον αναγνώστη σε περαιτέρω πηγές και βιβλιογραφία.

Περιβαλλοντικά δικαιώματα: μια εννοιολόγηση

Πολλοί λόγοι δικαιολογούν τη σύνδεση μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της προστασίας του περιβάλλοντος. Πρώτον, η περιβαλλοντική σταθερότητα αποτελεί προϋπόθεση για την απόλαυση όλων των παραδοσιακών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δεύτερον, τόσο η προστασία του περιβάλλοντος όσο και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εγείρουν ζητήματα που σχετίζονται με την εφαρμογή των διεθνών ελάχιστων προτύπων. Τρίτον, και τα δύο θέματα θεωρούν ιδιαίτερα σημαντική την ενημέρωση και τη συμμετοχή των ατόμων και των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) και το άνοιγμα των διαδικασιών λήψης αποφάσεων. Η έννοια των περιβαλλοντικών δικαιωμάτων[1]

[1] Βλέπε Council of Europe, *Manual on Human Rights and the Environment* (2012); UN High Commissioner for Human Rights, *Analytical Study on the Relationship between Human Rights and the Environment*, UN Doc. A/HRC/19/34 (December 16, 2011); Knox, J. & Pejan, R. (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (Cambridge University Press, 2018); Grear, A. and Kotzé, L. (eds.), Research Handbook on Human Rights and the Environment (Edward Elgar, 2015); Dupuy, P. and Viñuales, J. (2018). *International Environmental Law*, 357-409 (2nd ed., Cambridge University Press,

υποδηλώνει ότι οι πολίτες, είτε ατομικά είτε σε ομάδες, μπορούν να συμμετέχουν στην επιδίωξη όχι μόνο των ιδιωτικών τους συμφερόντων, αλλά και να συμβάλλουν σε αυτό που γενικά θεωρείται δημόσιος στόχος ή συμφέρον: την προστασία του περιβάλλοντος.

Κατηγοριοποιούνται σε διαδικαστικά δικαιώματα, τα οποία αφορούν την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων, και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, και σε ουσιαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα. Τα ουσιαστικά δικαιώματα αφορούν γενικά την κατάσταση του περιβάλλοντος ως τέτοια, καθώς η υποβάθμισή του μπορεί να συνεπάγεται παραβίαση αρκετών "παραδοσιακών" ατομικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην υγεία και το δικαίωμα στη ζωή[2]. Καθώς η παραβίαση αυτή μπορεί να αφορά τόσο τις σημερινές όσο και τις μελλοντικές γενιές, τα περιβαλλοντικά δικαιώματα έχουν μια διαγενεακή συνιστώσα. Τα ουσιαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα μπορούν ωστόσο να λάβουν και τη μορφή συλλογικών δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων συγκεκριμένων ομάδων, πληθυσμών, και λαών, οι οποίοι απολαμβάνουν μια ιδιαίτερη σχέση με τη γη και τους φυσικούς πόρους. Τέτοια δικαιώματα περιλαμβάνουν εδαφικά δικαιώματα και δικαιώματα στη χρήση των φυσικών πόρων για τους αυτόχθονες πληθυσμούς, καθώς και δικαιώματα στη γη και στους σπόρους για τους αγρότες και τους αγροτικούς πληθυσμούς εν γένει. Το δικαίωμα στην προηγούμενη συναίνεση μετά από ενημέρωση είναι ένα ιδιαίτερο δικαίωμα, που συνδέει διαδικαστικά και ουσιαστικά δικαιώματα. Το δικαίωμα στην προηγούμενη συναίνεση μετά από ενημέρωση αναφέρεται στο δικαίωμα των αυτοχθόνων λαών και των τοπικών κοινοτήτων να συναινούν σε εξελίξεις που επηρεάζουν το περιβάλλον και τα μέσα διαβίωσής τους. Περιλαμβάνει, επομένως, τόσο μια διαδικαστική συνιστώσα, που αναφέρεται στη διαδικασία διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων που οδηγεί στην παροχή ή μη της συναίνεσης, όσο και μια ουσιαστική συνιστώσα, που αναφέρεται στην εν λόγω ανάπτυξη και στο κατά πόσον αυτή συμφωνεί με τις επιλογές και τις προσδοκίες της συγκεκριμένης κοινότητας[3].

Συνεπώς, τα περιβαλλοντικά δικαιώματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αμυντικά νομικά εργαλεία, για την άμεση προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη ζωή ή το δικαίωμα στην υγεία από την περιβαλλοντική ζημία, ή εμπροσθοβαρή νομικά εργαλεία, για την προώθηση μακροπρόθεσμων περιβαλλοντικών στόχων και την παρεμπόδιση καταστροφικών εξελίξεων μέσω ατομικής ή συλλογικής νομικής δράσης.

Τα δικαιώματα αυτά αναπτύχθηκαν σταδιακά σε παγκόσμιο πλαίσιο, οδηγώντας στην πρόσφατη υιοθέτηση του (ατομικού και συλλογικού) δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον από το Συμβούλιο

2018); Bratspies, R. “Do We Need a Human Right to a Healthy Environment?” *Santa Clara Journal of International Law* 13 (2015) 31-69.

[2] Βλέπε: Boyle, A. E., “Human Rights and the Environment: Where Next?,” European Journal of International Law 23(3) (2012), pp. 631–42; Hiskes, Richard P., The Human Right to a Green Future: Environmental Rights and Intergenerational Justice (Cambridge University Press, 2008); Lee, J., “The Underlying Legal Theory to Support a Well-Defined Human Right to a Healthy Environment as a Principle of Customary International Law,” Columbia Journal of Environmental Law 25 (2000), pp. 283–339.

[3] Βλέπε: Anaya, S. J., Indigenous Peoples in International Law, 2d ed. (Oxford University Press, 2004); Rodríguez-Garavito, C., “Ethnicity.gov: Global Governance, Indigenous Peoples and the Right to Prior Consultation in Social Minefields,” Indiana Journal of Global Legal Studies 18(1) (2011), pp. 263–305; Osakada, Y., Indigenous peoples as actors in international law-making: focusing on international environmental law. In: Scott, K.N., et al. (Eds.), *Changing Actors in International Law*, 101-129 (Brill, 2020); Charters, C., The sweet spot between formalism and fairness: indigenous peoples' contribution to international law. AJIL Unbound 115 (2021) 123–128.

Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ο.Η.Ε., καθώς και σε μια πιο πρόσφατη εξέλιξη, τα δικαιώματα της φύσης[4]. Τα μέσα που θεσπίζουν δικαιώματα για τη φύση, ένα στοιχείο που δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος δοκιμίου, παρέχουν νομικά δικαιώματα στην ίδια τη φύση, μαζί με δικαιώματα επιβολής στις πληγείσες κοινότητες. Η εξέλιξη αυτή έχει παρατηρηθεί σε διάφορες δικαιοδοσίες σε όλο τον κόσμο, όπως ο Ισημερινός, η Βολιβία, και η Νέα Ζηλανδία, σηματοδοτώντας αναμφισβήτητα τη μετάβαση από μια ανθρωποκεντρική σε μια πιο οικοκεντρική προσέγγιση του περιβαλλοντικού δικαίου και της περιβαλλοντικής πολιτικής. Οι πολιτικές συνδηλώσεις και οι νομικές επιπτώσεις αυτής της προσέγγισης μένει να εκτιμηθούν.

Η εξέλιξη των περιβαλλοντικών δικαιωμάτων: μια επισκόπηση

Η καθιέρωση του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς διεθνούς νομικής και πολιτικής συζήτησης σχετικά με το περιεχόμενο και τη χρησιμότητά του για την προώθηση των περιβαλλοντικών στόχων ή των στόχων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων[5]. Η άμεση σχέση μεταξύ της προστασίας του περιβάλλοντος και της προώθησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήταν σχεδόν αυτονόητη σε πολλά διεθνή φόρουμ. Πρώτον, τα ατομικά και συλλογικά ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την ενίσχυση της προστασίας του περιβάλλοντος και δεύτερον, ένα οικολογικά ισορροπημένο περιβάλλον αποτελεί προϋπόθεση για την απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο αυτή η σχέση θα πρέπει να μεταφραστεί σε νόμο δεν ήταν αυτονόητος.

Η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. για το ανθρώπινο περιβάλλον, που υιοθετήθηκε από τη Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Ανθρώπινο Περιβάλλον που πραγματοποιήθηκε στη Στοκχόλμη το 1972, θεωρείται το σημείο εκκίνησης. Η πρώτη Αρχή της (μη δεσμευτικής) Διακήρυξης της Στοκχόλμης προβλέπει ότι «ο άνθρωπος έχει το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία, την ισότητα, και τις κατάλληλες συνθήκες ζωής, σε ένα περιβάλλον ποιότητας που επιτρέπει μια ζωή με αξιοπρέπεια και ευημερία, και φέρει τη σοβαρή ευθύνη να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον για τις σημερινές και τις μελλοντικές γενιές...». Η αρχή αναγνωρίζει τη σχέση μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της προστασίας του περιβάλλοντος. Αν και δεν αναγνώριζει το ανθρώπινο δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον ως τέτοιο, μπορεί να ερμηνευθεί ως έμμεση αναγνώριση του δικαιώματος αυτού. Στην πραγματικότητα, η Διακήρυξη της Στοκχόλμης βασίστηκε σε προηγούμενη γλώσσα που περιλαμβανόταν στο Διεθνές Σύμφωνο του Ο.Η.Ε. για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα του 1966, το οποίο αναγνώριζε το δικαίωμα του ατόμου στη «συνεχή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης» (Άρθρο 11) καθώς και στην «απόλαυση του υψηλότερου δυνατού επιπέδου σωματικής και ψυχικής υγείας» (Άρθρο 12) και δέσμευε τα κράτη να προστατεύουν το δικαίωμα στην υγεία

[4] Βλέπε: May, J. R. and Daly, E., "New Directions in Earth Rights, Environmental Rights and Human Rights: Six Facets of Constitutionally Embedded Environmental Rights Worldwide," IUCN Academy of Environmental Law E-Journal 1 (2011); Borràs, S. "New Transitions from Human Rights to the Environment to the Rights of Nature" Transnational Environmental Law, 5:1 (2016), 113–143.

[5] *See* Handl, G., "Human rights and the protection of the environment. A mildly 'revisionist' view" in Cançado Trindade, A. A. (ed), *Human rights, sustainable development and the environment* (Instituto Interamericano de Derechos Humanos, 1992), 117; Kiss, A. "The right and possible implications of the right to environment" in K. Mahoney-P. Mahoney (eds.), *Human rights in the 21st century. A global challenge* (Print Book, 1993), 551.

με θετικά μέτρα, μεταξύ άλλων μέσω «της βελτίωσης όλων των πτυχών της περιβαλλοντικής και βιομηχανικής υγιεινής».

Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης ενέπνευσε πολλά εθνικά συντάγματα που αναπτύχθηκαν κατά τη δεκαετία του 1970 και ξεκίνησε τη συζήτηση για το ανθρώπινο δικαίωμα στο περιβάλλον, αλλά δεν οδήγησε στην ανάπτυξη ενός δεσμευτικού κανόνα του διεθνούς δικαίου. Η σύνδεση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την προστασία του περιβάλλοντος παρέμεινε εξαιρετικά αμφιλεγόμενη στην παγκόσμια σκηνή. Η Διάσκεψη των Ο.Η.Ε. για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, που πραγματοποιήθηκε στο Ρίο ντε Τζανέιρο το 1992, δεν κατάφερε να επιτύχει συναίνεση για τη ρητή αναγνώριση ενός ανθρώπινου δικαιώματος στο περιβάλλον, με αποτέλεσμα μια αναμφισβήτητα αποδυναμωμένη διατύπωση, η οποία έκανε αναφορά στον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της προστασίας του περιβάλλοντος και στο σχετικό «δικαίωμα» των ανθρώπων να ζουν σε αρμονία με τη φύση. Η Αρχή 1 της Διακήρυξης του Ρίο αναφέρει λοιπόν ότι «ο άνθρωπος βρίσκεται στο επίκεντρο των ανησυχιών για την αειφόρο ανάπτυξη. Έχει δικαίωμα σε μια υγιή και παραγωγική ζωή σε αρμονία με τη φύση».

Από την άλλη πλευρά, η Διακήρυξη του Ρίο περιείχε την πρώτη ρητή αναγνώριση των διαδικαστικών περιβαλλοντικών δικαιωμάτων - πρόσβαση στην πληροφόρηση, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα. Η Αρχή 10 ορίζει ότι: «Τα περιβαλλοντικά ζητήματα αντιμετωπίζονται καλύτερα με τη συμμετοχή όλων των ενδιαφερόμενων πολιτών στο σχετικό επίπεδο. Σε εθνικό επίπεδο, κάθε άτομο οφείλει να έχει κατάλληλη πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με το περιβάλλον που κατέχουν οι δημόσιες αρχές, συμπεριλαμβανομένων των πληροφοριών σχετικά με επικίνδυνα υλικά και δραστηριότητες στις κοινότητές του, καθώς και τη δυνατότητα να συμμετέχει στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Τα κράτη οφείλουν να διευκολύνουν και να ενθαρρύνουν την ευαισθητοποίηση και τη συμμετοχή του κοινού, καθιστώντας τις πληροφορίες ευρέως διαθέσιμες. Οφείλει να παρέχεται αποτελεσματική πρόσβαση σε δικαστικές και διοικητικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένης της προσφυγής και της θεραπείας». Αν και δεν είναι δεσμευτική καθ' εαυτήν, η Αρχή 10 λειτούργησε ως διεθνές σημείο αναφοράς, καθοδηγώντας την ανάπτυξη ενός νέου φάσματος διαδικαστικών δικαιωμάτων που μπορούν να παραχωρηθούν στα άτομα από το διεθνές δίκαιο και τα οποία θα ασκούνται σε εθνικό ή ενδεχομένως σε διεθνές επίπεδο[6]. Η επιρροή της μπορεί επίσης να ανιχνευθεί σε ορισμένες διατάξεις διεθνών περιβαλλοντικών συμφωνιών παγκόσμιας εφαρμογής, συμπεριλαμβανομένης της Σύμβασης του Ο.Η.Ε. του 1992 για τη Βιοποικιλότητα και του Πρωτοκόλλου της Καρθαγένης του 2000 για τη βιοασφάλεια. Η Αρχή 10 προκάλεσε περαιτέρω νομικές εξελίξεις σε περιφερειακό επίπεδο, συμπεριλαμβανομένης της σύμβασης του Άαρχους και, πιο πρόσφατα, της Συμφωνίας του Escazú.

Η Σύμβαση του Άαρχους του 1998 της Οικονομικής Επιτροπής του Ο.Η.Ε. για την Ευρώπη είναι μια εκτεταμένη και λεπτομερής περιβαλλοντική συνθήκη για τα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα. Μαζί με το Πρωτόκολλο του 2003 σχετικά με τα μητρώα απελευθέρωσης και μεταφοράς ρύπων και τη Συμφωνία

[6] Βλέπε Shelton, D., "What Happened in Rio to Human Rights?" Yearbook of International Environmental Law 3(1) (1993), pp. 75–93; United Nations Environment Programme, *Keeping Track of Our Changing Environment: From Rio to Rio+20 (1992–2012)* (2011).

Escazu του 2018 της Οικονομικής Επιτροπής του Ο.Η.Ε. για τη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, η οποία εξετάζεται παρακάτω, αποτελούν τις μόνες νομικά δεσμευτικές διεθνείς πράξεις που θέτουν σε εφαρμογή την Αρχή 10 της Διακήρυξης του Ρίο. Η Σύμβαση του Άαρχους, η οποία εγκρίθηκε στο πλαίσιο της Οικονομικής Επιτροπής του Ο.Η.Ε. για την Ευρώπη, αλλά είναι ανοικτή προς επικύρωση σε όλα τα κράτη μέλη του Ο.Η.Ε., είναι μια πολυμερής περιβαλλοντική συμφωνία που υιοθετεί μια προσέγγιση της προστασίας του περιβάλλοντος με βάση τα δικαιώματα: συνδέει τα περιβαλλοντικά και τα ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς και την κυβερνητική λογοδοσία και τη διαγενεακή ισότητα, απονέμοντας διαδικαστικά δικαιώματα στα μέλη του κοινού, ώστε οι σημερινές και οι μελλοντικές γενιές να ζουν σε ένα περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία τους. Η Σύμβαση προβλέπει το δικαίωμα του καθενός στην πρόσβαση στις περιβαλλοντικές πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές, το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη περιβαλλοντικών αποφάσεων, και το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη όσον αφορά αποφάσεις που φαίνεται να έχουν παραβιάσει την περιβαλλοντική νομοθεσία. Συγκεκριμένα απαιτεί από τα μέρη να ενημερώνουν το ενδιαφερόμενο κοινό, σε πρώιμο στάδιο της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, για τις προτεινόμενες δραστηριότητες που απαριθμούνται στο Παράρτημα Ι και για άλλες δραστηριότητες που ενδέχεται να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στο περιβάλλον, και να εξασφαλίζουν την έγκαιρη συμμετοχή του κοινού στη διαδικασία λήψης αποφάσεων[7].

Ένα από τα πιο προηγμένα χαρακτηριστικά της Σύμβασης του Άαρχους είναι η Επιτροπή Συμμόρφωσης, η οποία συστάθηκε το 2002. Η επιτροπή αποτελείται από εννέα μέλη που υπηρετούν υπό την ατομική τους ιδιότητα, τα οποία υποδεικνύονται από τα κράτη μέρη, τους υπογράφοντες και τις ΜΚΟ, και εκλέγονται από τη συνέλευση των μερών. Εξετάζει κάθε υποβολή, παραπομπή ή ανακοίνωση που της υποβάλλουν τα κράτη μέρη, η Γραμματεία ή το κοινό. Με αυτόν τον τρόπο η Σύμβαση υπερβαίνει κατά πολύ άλλες διεθνείς περιβαλλοντικές συμφωνίες, παρέχοντας πρόσβαση σε διαδικασία επανεξέτασης για τα μέλη του κοινού. Η Επιτροπή δεν είναι αρμόδια να λαμβάνει αποφάσεις που είναι νομικά δεσμευτικές για τα συμβαλλόμενα μέρη. Ωστόσο, εκδίδει ανεξάρτητες διαπιστώσεις μη συμμόρφωσης και μπορεί να συστήσει μέτρα που πρέπει να ληφθούν από τα μη συμμορφούμενα κράτη. Κατόπιν των συστάσεων της Επιτροπής, η σύνοδος των μερών μπορεί να αποφασίσει κάθε κατάλληλο μέτρο για την επίτευξη πλήρους συμμόρφωσης με τη σύμβαση μέσω παροχής συμβουλών και διευκόλυνσης της βοήθειας προς το ενδιαφερόμενο μέρος, διατύπωσης συστάσεων, και έκδοσης δηλώσεων μη συμμόρφωσης ή προειδοποιήσεων[8].

---

[7] Βλέπε UN Economic Commission for Europe, *The Aarhus Convention: An implementation* guide (2014); Hey, E., "The Interaction between Human Rights and the Environment in the European 'Aarhus Space,'" in Grear, A. and Kotzé, L. (eds.), Research Handbook on Human Rights and the Environment (Edward Elgar, 2015); Ryall, Á., The Aarhus Convention: Standards for Access to Justice in Environmental Matters. In S. Turner et al (Eds.), *Environmental Rights: The Development of Standards*, 116-146 (Cambridge University Press, 2019); Ryall, Á. "A Brave New World: The Aarhus Convention in Tempestuous Times" *Journal of Environmental Law*, 35, 1 (2023) 161–166.

[8] Βλέπε UN Economic Commission for Europe, *Guide to the Aarhus Convention Compliance Committee* (2019); Jendrośka, J. "Aarhus Convention Compliance Committee: Origins, Status and Activities" *Journal for European Environmental & Planning Law*, *8*(4) (2011) 301-314; Samvel, G. "Non-Judicial, Advisory, Yet Impactful? The Aarhus Convention Compliance Committee as a Gateway to Environmental Justice" *Transnational Environmental Law, 9*(2) (2020), 211-238; Tsioumani, E., Public Participation in Environmental Decision-making, in Faure, M. (ed) *Elgar Encyclopedia of Environmental Law. Volume VI: Principles of Environmental Law*, 366–378 (Elgar, 2018).

Παρόλο που η Σύμβαση δεν διαθέτει μηχανισμό επιβολής κατά των συμβαλλομένων μερών που δεν συμμορφώνονται, οι αποφάσεις σχετικά με τη συμμόρφωση χρησιμοποιούνται για την άσκηση πολιτικής πίεσης στο κράτος που δεν συμμορφώνεται και θα μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν ως πρόσθετη επιχειρηματολογία σε εγχώριες και περιφερειακές δικαστικές διαδικασίες. Για παράδειγμα, οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, ιδίως όσον αφορά την αιολική ενέργεια, έχουν δώσει αφορμή για μια σειρά από υποθέσεις. Η Επιτροπή έκρινε σε μία από τις περιπτώσεις ότι το Ηνωμένο Βασίλειο δεν συμμορφώνεται για παραβίαση των διατάξεων της Σύμβασης σχετικά με τη συμμετοχή του κοινού, καθώς το Εθνικό Σχέδιο Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας του Ηνωμένου Βασιλείου εγκρίθηκε με "ταχεία διαδικασία" και δεν αποτέλεσε αντικείμενο δημόσιας συμμετοχής.[9]

Η πολύ πιο πρόσφατη περιφερειακή συμφωνία Escazú για την πρόσβαση στην πληροφόρηση, τη συμμετοχή του κοινού, και τη δικαιοσύνη σε περιβαλλοντικά θέματα στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, εγκρίθηκε το 2018 υπό την αιγίδα της Οικονομικής Επιτροπής του Ο.Η.Ε. για τη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική. Προερχόμενη από τη Διάσκεψη του Ο.Η.Ε. για τη βιώσιμη ανάπτυξη του 2012 (Ρίο+20), περιλαμβάνει τους ίδιους τρεις πυλώνες διαδικαστικών δικαιωμάτων με τη Σύμβαση του Άαρχους. Ωστόσο, είναι σημαντικό ότι είναι το πρώτο νομικά δεσμευτικό μέσο στον κόσμο που περιλαμβάνει διατάξεις για τους υπερασπιστές των περιβαλλοντικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό είναι ζωτικής σημασίας, καθώς σύμφωνα με εκθέσεις της Global Witness, οι πιο επικίνδυνες χώρες για τους υπερασπιστές του περιβάλλοντος στον κόσμο είναι σήμερα η Κολομβία, η Βραζιλία, το Μεξικό, η Γουατεμάλα, και η Ονδούρα[10]. Η Συμφωνία αποσκοπεί όχι μόνο στο να προσφέρει νομικά εργαλεία στους πολίτες ώστε να καθιστούν τις κυβερνήσεις υπόλογες για την παραβίαση των δικαιωμάτων, αλλά και ελπίδα απέναντι στον αυξανόμενο εκφοβισμό, την παρενόχληση, και τις δολοφονίες υπερασπιστών του περιβάλλοντος στην περιοχή[11].

Από την άλλη πλευρά, τα ουσιαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα έχουν σταδιακά κατοχυρωθεί σε συνταγματικές διατάξεις σε όλο τον κόσμο. Το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον έχει ήδη διατυπωθεί με διάφορες φρασεολογίες σε περισσότερα από 50 συντάγματα, ενώ περισσότερα από 150 συντάγματα αναγνωρίζουν τη σχέση μεταξύ της κατάστασης του περιβάλλοντος και της ευημερίας της ανθρωπότητας[12].

Όσον αφορά τα περιφερειακά μέσα για τα ανθρώπινα δικαιώματα[13], ο Αφρικανικός Χάρτης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών ορίζει ότι «όλοι οι λαοί έχουν δικαίωμα σε ένα γενικό

---

[9] Communication ACCC/C/2012/68 concerning compliance by the UK and the EU, case documentation and findings available at: https://unece.org/env/pp/cc/accc.c.2012.68_european-union-and-united-kingdom.
[10] Global Witness, *Decade of Defiance* (2022).
[11] Βλέπε Cubillos, S. et al "The landmark Escazú Agreement: An opportunity to integrate democracy, human rights, and transboundary conservation" *Conservation Letters* 2022; 15:e12838
[12] Βλέπε Bosselmann, K., "Global Environmental Constitutionalism: Mapping the Terrain," Widener Law Review 21 (2015), 171; Boyd, D. R., *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment* (University of British Columbia Press, 2012); Jeffords, C. and Minkler, L., "Do Constitutions Matter? The Effects of Constitutional Environmental Rights Provisions on Environmental Performance," Kyklos 69(2) (2016), 295–334.
[13] Βλέπε Amechi, E. P., "Enhancing Environmental Protection and Socio-Economic Development in Africa: A Fresh Look at the Right to a General Satisfactory Environment under the African Charter on Human and Peoples' Rights," Law, Environment and Development Journal 5(1) (2009); Ebeku, K. S. A., "The Right to a Satisfactory Environment and the African Commission," African Human Rights Law Journal 3 (2003), 165; Rodríguez-Garavito, C., "Beyond the Courtroom: The Impact of Judicial Activism on Socioeconomic Rights in Latin America," Texas Law Review 89 (7)

ικανοποιητικό περιβάλλον που ευνοεί την ανάπτυξή τους», ενώ το Πρόσθετο Πρωτόκολλο για τα οικονομικά, κοινωνικά, και πολιτιστικά δικαιώματα της Αμερικανικής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα περιέχει διάταξη που θεσπίζει τόσο ατομικό δικαίωμα όσο και υποχρέωση του κράτους. Δηλώνει ότι «καθένας έχει το δικαίωμα να ζει σε ένα υγιές περιβάλλον και να έχει πρόσβαση σε βασικές δημόσιες υπηρεσίες και ότι τα συμβαλλόμενα κράτη οφείλουν να προωθούν την προστασία, τη διατήρηση, και τη βελτίωση του περιβάλλοντος. Οι διατάξεις αυτές έχουν οδηγήσει σε σημαντικό σώμα νομολογίας, μεταξύ άλλων όσον αφορά τα δικαιώματα των αυτόχθονων πληθυσμών και των ιθαγενών φυλετικών κοινοτήτων στις περιοχές αυτές να συνεχίσουν τη συνήθη χρήση των φυσικών πόρων, να συμμετέχουν στις αποφάσεις που επηρεάζουν τα εδάφη τους, και να αποζημιώνονται σε περίπτωση δυσμενών επιπτώσεων. Από την άλλη πλευρά, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν περιέχει καμία διάταξη που να συνδέει τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον. Αντίθετα, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων έχει αναπτύξει σημαντική νομολογία που συνδέει την περιβαλλοντική υποβάθμιση με παραβιάσεις των δικαιωμάτων που προστατεύονται στη Σύμβαση, συμπεριλαμβανομένου των δικαιωμάτων στη ζωή, την ιδιοκτησία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, και του δικαιώματος σε αποτελεσματική προσφυγή[14]. Επιπλέον, τον Σεπτέμβριο του 2021, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης συνέστησε ένα πρόσθετο πρωτόκολλο στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων σχετικά με το δικαίωμα στο περιβάλλον[15].

Σε διεθνές επίπεδο, η Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των αυτοχθόνων λαών του 2007 ήταν η πρώτη που αναγνώρισε περιβαλλοντικά δικαιώματα για μια συγκεκριμένη κατηγορία πληθυσμού, τους αυτόχθονες λαούς σε όλο τον κόσμο. Το σκεπτικό συνδέεται σε γενικές γραμμές με το δικαίωμά τους στην αυτοδιάθεση σε ένα μετααποικιακό πλαίσιο, την εξάρτησή τους από τους φυσικούς πόρους, τη στενή πολιτιστική τους σχέση με τα εδάφη τους, καθώς και, σε ένα πιο χρηστικό επιχείρημα, τις συνήθεις πρακτικές διατήρησης. Αν και δεν είναι δεσμευτική, η Διακήρυξη των Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των αυτοχθόνων λαών θεωρείται ότι κωδικοποιεί το δεσμευτικό διεθνές δίκαιο που αφορά τους αυτόχθονες λαούς και αποτελεί αναμφισβήτητα μέρος του διεθνούς εθιμικού δικαίου[16].

Η πολύ πιο πρόσφατη Διακήρυξη του Ο.Η.Ε. για τα δικαιώματα των αγροτών και άλλων ατόμων που εργάζονται σε αγροτικές περιοχές, η οποία εγκρίθηκε το 2018 από το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Ο.Η.Ε., αποτελεί ένα ιδιαίτερα καινοτόμο διεθνές μέσο, λόγω της ολοκληρωμένης, ουσιαστικής

(2011); UN Environment Programme and Center for International Environmental Law, Compendium on Human Rights and the Environment (2014).

[14] Βλέπε Pedersen, O., "The Ties that Bind: The Environment, the European Convention on Human Rights and the Rule of Law," European Public Law 16(4) (2009), 571; Pedersen, O., The European Court of Human Rights and International Environmental Law. In Knox J. and Pejan, R. (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment*, 86-96 (Cambridge University Press, 2018).

[15] Βλέπε Parliamentary Assembly news release "The right to a healthy environment: PACE proposes draft of a new protocol to the European Convention on Human Rights (29 September 2021).

[16] See Champagne, D. "UNDRIP (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples): Human, Civil, and Indigenous Rights" *Wicazo Sa Review* 28 1 (2013) 9-22; Short, D., Lennox, C., Burger, J., and Hohmann, J. (Eds.) *The United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: A Contemporary Evaluation* (Routledge, 2020); Lenzerini, F. Implementation of the UNDRIP around the world: achievements and future perspectives. The outcome of the work of the ILA Committee on the Implementation of the Rights of Indigenous Peoples, *The International Journal of Human Rights* 23:1-2 (2019), 51-62.

προσέγγισής της όσον αφορά τα υφιστάμενα και νέα δικαιώματα των αγροτικών πληθυσμών, τη συμβολή τους στην παγκόσμια επισιτιστική ασφάλεια και τη σχέση τους με τη γη, τους σπόρους, και τους φυσικούς πόρους. Για παράδειγμα, όσον αφορά τους σπόρους, που είναι ένα ιδιαίτερα αμφιλεγόμενο θέμα στο διεθνές δίκαιο λόγω της σύνδεσής του τόσο με τη διατήρηση της γεωργικής βιοποικιλότητας όσο και με τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και άλλες πολιτικές που σχετίζονται με το εμπόριο, θεσπίζει δικαιώματα στους σπόρους για τους αγρότες και άλλους ανθρώπους που εργάζονται σε αγροτικές περιοχές, συνοδευόμενα από μια σειρά υποχρεώσεων για τα κράτη, συμπεριλαμβανομένων μέτρων για τον σεβασμό, την προστασία, και την εκπλήρωση του δικαιώματος στους σπόρους, την αναγνώριση των δικαιωμάτων των αγροτών να βασίζονται στους δικούς τους σπόρους και να αποφασίζουν για τις καλλιέργειες που επιθυμούν να καλλιεργήσουν, καθώς και τη στήριξη των αγροτικών συστημάτων σπόρων[17].

Η υιοθέτηση του ψηφίσματος του Ο.Η.Ε. για το δικαίωμα σε ένα καθαρό, υγιές, και βιώσιμο περιβάλλον από το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το 2021 και τη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. το 2022 αποτελεί το αποκορύφωμα αυτής της μακράς διαδρομής και το πρώτο διεθνές νομικό μέσο που θεσπίζει ένα ουσιαστικό δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον για όλους. Το ψήφισμα αναγνωρίζει τη ζημία που προκαλείται από την κλιματική αλλαγή και την περιβαλλοντική καταστροφή σε εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο και υπογραμμίζει ότι τα πιο ευάλωτα τμήματα του πληθυσμού πλήττονται εντονότερα[18].

Αν και το ψήφισμα δεν είναι νομικά δεσμευτικό, η αξία του δεν πρέπει να υποτιμάται. Το ψήφισμα υποστηρίζει την ιδέα ότι το δικαίωμα στο περιβάλλον θα πρέπει να προστατεύεται παγκοσμίως και θα μπορούσε να ενισχύσει τις προσπάθειες για επίσημη αναγνώριση από το Συμβούλιο της Ευρώπης, για παράδειγμα, ή από κράτη που δεν προβλέπουν κάτι τέτοιο ρητά στην εσωτερική τους έννομη τάξη. Όμως, το πιο σημαντικό είναι ότι παρέχει ένα πρόσθετο εργαλείο για την αμφισβήτηση κρατικών και εταιρικών φορέων για την αποτυχία τους να αναλάβουν άμεση και επαρκή δράση για την αντιμετώπιση των τριπλών περιβαλλοντικών προκλήσεων της κλιματικής αλλαγής, της ρύπανσης, και της απώλειας της φύσης.

Οι δικαστικές διαμάχες που επικαλούνται το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον είναι ήδη συχνές και μπορεί να γίνουν ακόμη συχνότερες. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται δραματική αύξηση της χρήσης των εθνικών δικαστικών διαδικασιών, καθώς οι πολίτες βρίσκουν τρόπους να θέσουν τις εθνικές κυβερνήσεις προ των ευθυνών τους σε σχέση με τις δεσμεύσεις τους για το κλίμα. Σε ολόκληρο τον κόσμο, οι δικαστικές προσφυγές για το κλίμα αυξάνονται δραματικά και αφορούν δικαστικές υποθέσεις που συνήθως σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κλιματική αλλαγή, την εγχώρια επιβολή διεθνών δεσμεύσεων, τη διατήρηση των ορυκτών καυσίμων στο έδαφος, και την εταιρική ευθύνη και υπευθυνότητα[19].

---

[17] Βλέπε Alabrese, M., Bessa, A., Brunori, M., and Giuggioli, P. F. *The United Nations' Declaration on Peasants' Rights* (Routledge, 2022).

[18] Βλέπε τη δημοσίευση του Ο.Η.Ε. "The right to a healthy environment: 6 things you need to know" (15 October 2021); UN Environment Programme news release "In historic move, UN declares healthy environment a human right" (28 July 2022).

[19] See UN Environment Programme, *Global Climate Litigation Report: 2023 Status Review* (2023); Sabin Center for Climate Change Law, Climate Change Litigation Databases, available at: https://climatecasechart.com/.

Υπάρχει κάθε λόγος να αναμένεται αύξηση των υποθέσεων και των δικαστικών αποφάσεων τα επόμενα χρόνια, στο πλαίσιο των εξελίξεων του διεθνούς δικαίου, όπως η έκδοση του ψηφίσματος για το ανθρώπινο δικαίωμα στο περιβάλλον. Για να δώσουμε μερικά παραδείγματα, στην υπόθεση Urgenda, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ολλανδίας διαπίστωσε την υποχρέωση της ολλανδικής κυβέρνησης να μειώσει τις εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα σύμφωνα με τις υποχρεώσεις της όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα, σημειώνοντας ότι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα προστατεύει τα δικαιώματα στη ζωή, και την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή από την απειλή της κλιματικής αλλαγής. Στην υπόθεση Royal Dutch Shell, το Επαρχιακό Δικαστήριο της Χάγης διέταξε τη Shell να μειώσει τις εκπομπές της κατά 45% έως το 2030, σε σχέση με το 2019, σε όλες τις δραστηριότητές της, συμπεριλαμβανομένων των θυγατρικών της και τόσο των ίδιων εκπομπών όσο και των εκπομπών κατά την τελική χρήση, και κατέστησε την απόφασή του προσωρινά εκτελεστή. Η απόφαση σηματοδοτεί την πρώτη φορά που μια εταιρεία κρίθηκε υπεύθυνη για τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής σύμφωνα με τις δεσμεύσεις που ανέλαβε ένα κράτος σε διεθνές επίπεδο. Στις Η.Π.Α., ομοσπονδιακός δικαστής ακύρωσε την απόφαση του Υπουργείου Εσωτερικών να προσφέρει 80 εκατομμύρια στρέμματα στον Κόλπο του Μεξικού για εκμίσθωση για εξόρυξη πετρελαίου και φυσικού αερίου. Το δικαστήριο έκρινε ότι το Υπουργείο Εσωτερικών απέτυχε να γνωστοποιήσει και να εξετάσει με ακρίβεια τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου που θα προέκυπταν από την πώληση των μισθώσεων, παραβιάζοντας θεμελιώδη περιβαλλοντική νομοθεσία.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η αυξημένη ευαισθητοποίηση της κοινωνίας όσον αφορά τους περιβαλλοντικούς κινδύνους αντικατοπτρίζεται επιτέλους στο δίκαιο και τη διακυβέρνηση, όπως φαίνεται από την αναγνώριση των περιβαλλοντικών δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ευαισθητοποίηση αυτή εκφράζεται μέσω της αυξημένης συμμετοχής του κοινού σε περιβαλλοντικά θέματα, τόσο μέσω συμμετοχής και διαμαρτυρίας όσο και μέσω νομικής και δικαστικής δράσης. Αντανακλάται επίσης σε μια στροφή προς τα δικαιώματα όσον αφορά τη δράση για το κλίμα και σε μια ευρύτερη τάση προς την περιβαλλοντική βιωσιμότητα στους μηχανισμούς ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το κατά πόσον αυτά τα νομικά εργαλεία θα επιτύχουν την αντιστροφή των σημερινών καταστροφικών περιβαλλοντικών τάσεων, μένει να διαπιστωθεί.